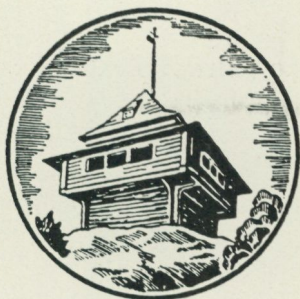

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1954**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1954

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · BENGT BENGTSSON

Redaktör: Bengt Bengtsson

Omslagsbilden: Carl Jonas Love Almquist.

*Detalj ur Hilding Linnqvists fresk "Sagan om Sverige"
i Sollidens trapphus.*

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1954

Djuptrycksplanscher från Nordisk Rotogravyr

"HERRGÅRN" OCH BYGDEN

av Anna-Maja Nylén

Det hus kronolänsmannen Johan Olof Pallin lät uppföra åt sig i byn Norra Skoga i Ekshärads socken var helt säkert ett av de första boningshusen i två våningar inte bara i byn utan också i socknen. Huset var festligt rödfärgat och hade två rader fönster med vitmålade bågar och ingångsdörren var markerad med ett vitstruket överstycke, som gav huset en prägel av representativ monumentalitet. Så såg i början av 1800-talet bara herrgårdar och borgarhus ut i denna del av Värmland och därför gick också Pallins hus i trakten under namnet "Herrgårn". Härtill har säkert också bidragit att husets ägare och bebyggare ända fram till 1852 representerat ett annat socialt skikt med en verksamhet av delvis annan art än bondens och med livliga kontakter utom bondemiljön. "Herrgårn" utgjorde ända fram till dess övertagande av häradsdomaren Per Larsson en härd för borgerlig kultur inom byn och har spelat en betydelsefull roll för förmedlingen av kontakt med yttervärlden och spridning av nyheter vare sig dessa gällde byggnadsstil, inredning, bostadsvanor, umgängesformer, dräktseder och dräktmoder m. m. Med dess byggherre och förste ägare mantalskommissarien kronolänsmannen J. O. Pallin knöts till huset en rad för bygden betydelsefulla funktioner, som gjorde det till ett säte för statsmaktens representant, en regeringens yttersta förgrening ute på landet. Genom sitt yrke kom Pallin att gripa in överallt i bygdens liv, då han som kronolänsmän hade att närmast under kronofogden vaka över allmän ordning och säkerhet i sitt distrikt, åtala förbrytelser, driva in skatter och överallt biträda för att lagens påbud skulle åtlydas. Härigenom drogs också andra funktioner av betydelse i byns, socknens och häradets liv till

"Herrgårn" nämligen häradsrättens tingsställe och Värmlands regementes mönstringsplats för Älvdals kompani.

Med hänsyn till de förhållanden som kommunikationer och bebyggelsekoncentrationer numera erbjuder, måste det ge anledning till förvåning, att dessa för hela häradet betydelsefulla verksamheter förlagts till byn Norra och Mellan Skoga nästan två mil från kyrkan och från bygdens stora pulsåder, Klarälven. Någon eftertanke ger givetvis vid handen att genomgripande förändringar i landets näringsliv skapat andra kraftfält och dragit upp nya linjer för bygdens liv. Den period under vilken "Herrgårn" stått i Norra Skoga bildar ett utomordentligt betydelsefullt avsnitt i Värmlands ekonomiska utveckling, tiden för industrialismens genombrott. Gårdens historia ger också på sitt sätt denna utveckling från bondebygd till industribygd. När "Herrgårn" under senare delen av 1800-talet förändras som social miljö och förlorar de funktioner den haft i häradet, är det inte bara på grund av händelser, som utspelas inom gården, utan också ett uttryck för djupgående förändringar i bygden och tiden.

Länsmansboställe och bondgård i järnbruksbygd

Då en kronolänsman ingalunda var någon högt avlönad tjänsteman utgjorde avkastningen av gården det egentliga ekonomiska underlaget för det välstånd och den standard, som huset och dess inredning representerade. Såväl gården med byggnader och ägor som lösöre tycks ha tillförts boet genom hustrun Ragnild Ersdotter, vilken därtill hade ansenliga ägor efter sin mor i Södra Skoga.

"Herrgårn" var en del av "kronoskattehemmanet Skoga Mellan och Norra" och som sådant inlemmat i den fasta organisation, som en by utgjorde innan den undergått laga skifte. På den karta över byns inrösningsjord (dvs. tomter och ägor inom själva byn) som upprättats i och för laga skifte år 1831, bild s. 15, se vi "Herrgårn" ligga inom det område som betecknats med L, på svärfadern gamle Erik Erssons tomt. Endast boningshuset har markerats och den streckade linjen runtom huset utvisar trädgårdens gränser. Redan detta att förse tomten med trädgård var ett uttryck för en

social ambition. Ingen bondgård på den tiden avsatte mark för ett sådant ändamål. Det var en företeelse som hörde herrgårdarna till. Även de övriga delägarna i byn har sina gårdar grupperade uteder vägen, som går i nord-sydlig riktning. Byns samfällda ägor är uppdelade i större eller mindre bitar, så att varje delägare i byn i proportion till sin andel skulle få del i varje ägoslag. Sålunda hade J. O. Pallin så och så mycket i Larskärret åker, i Bue åker, i Bue äng, i Brånarne åker osv., i ängsskiften, skogsskiften och fiskevatten. Sammanlagt hade han sin del av byns ägor på 27 ställen. På samma sätt var det med alla de andra byamännen. Av den bouppteckning, som gjordes efter hans hustru Ragnild år 1832, framgår att till gården hörde: ”En nästan ny Ladugård under Näfver och Torftak. En ny Badstuga, en ny Bodbyggnad jemte vinter(-) och sommar(bod). Stall, öfwerbod och 2^{ne} rätten, 1 Nytt Vedskjul jemte skjul derinvid och ett Höränne.” I ladugården eller fähuset fanns åtta hästar och två fölungar, 27 nötkreatur, därav en oxe, fem får, sju getter, nio höns, en ”tuppe”, två ankor och sju stycken svin, en för trakten numera anse- nlig nötkreatursbesättning, men då ingalunda ovanlig, möjliggjord av en betydligt svagare utfodring. Anmärkningsvärt är inslaget av fjäderfä, en mindre vanlig företeelse vid denna tid i norra Värmland. Det ineliggande lagret av spannmål utgjordes av ”8 Tunnor Råg, 1½ Tunna korn, 20 Tunnor Hafra, 6 kapper Linnkorn”, därtill kom 100 tunnor potatis. I jämförelse med andra brukare inom bygden vid samma tid är innehavet normalt. Den anse- nliga mängden potatis användes till stor del för framställning av bränn- vin. Till gården hörde ett bränneri i särskild byggnad om två rum med en inmurad panna, som rymde 50 kannor och en annan om 70 kannor. Pallin betalade också särskild skatt för bränning av brännvin, men ungefär lika mycket som sju andra Skogabönder. Sädesodlingen var som på andra gårdar ringa och gav knappast mer än vad gården behövde för eget bruk. Enligt jordeboken skattade Mellan och Norra Skoga hemman för tillsammans 2 kvarnar med 2 par stenar ”och mala jämte egen mald för tull åt andra, medan ej heller någon odalqvarn här finnes”.

Denna del av Värmland hörde till de sädesimporterande. Åker- bruket var dåligt utvecklat, skötseln av åkrarna primitiv och red-

skapen små och dåliga. I början av 1800-talet påpekas i en rapport från Hushållningssällskapet att allmogen i Älvdals härad besår nästan allt med havre, endast en ringa del med råg och en ännu mindre del med korn, ett förhållande som ju återspeglas även i den Pallinska bouppteckningen. Redskapsuppsättningen för åkerbruket är också klen med 6 st gräv och 2 st spadar, 1 sädesharpa och 2 sädeslöp, 4 st plogar, 1 årder och 3 st harvar. Det är naturligt, att i en bygd med svagt jordbruk befolkningen i rätt stor utsträckning måste söka sig andra utvägar till försörjning. I Värmlands skogsbygder har boskapsskötseln givit ett gott stöd. Vi har redan sett att gården hade en stor kreatursbesättning och tydligen hade tillgången på goda beten och slogmarker givit lämpliga betingelser för boskapsuppfödning. I bouppteckningen vittnar en post på "24 liar" och en annan på "en tolft nya liar" värtaligt om vad som upptog en god del av karlarnas arbetstid. Förutom de naturliga betena, som under sommarhalvåret gav kreaturen föda, gällde det att skaffa vinterfoder. Det blev ett slit hela somrarna med lien för att ta vara på allt hö, man kunde få tag i på ängarna kring byn, från slogmarker och myrar i skogen och överallt annanstans där det växte litet gräs. Men inte heller detta räckte för att hålla boskapen vid ett tynande liv under vintern. Insamlingen av lav och löv var nödvändig för att dryga ut deras kost. I Pallinska bouppteckningen finnes 9 st lövskärar. Lövtäkten var i stor utsträckning kvinnornas arbete, vilket utfördes under vistelsen i sätern med boskapen. Sättrarna hade stor betydelse för boskapskötselns omfattning i norra Värmland, ja, de var rent av en förutsättning för hållandet av den stora kreatursstocken. "Herrgårn" hade liksom de flesta andra gårdarna också säter.

Om vintern låg karlarna i skogen och högg ved för kolning och forslade på vinterföret hem höet, som slagits under sommaren och förvarats i lador på skogen. Täljyxor, bilor, huggyxor, stockkälkar och vinterskacklor i bouppteckningen ger tillkänna, att även arbeten av detta slag satte sin prägel på "Herrgårn's" liv.

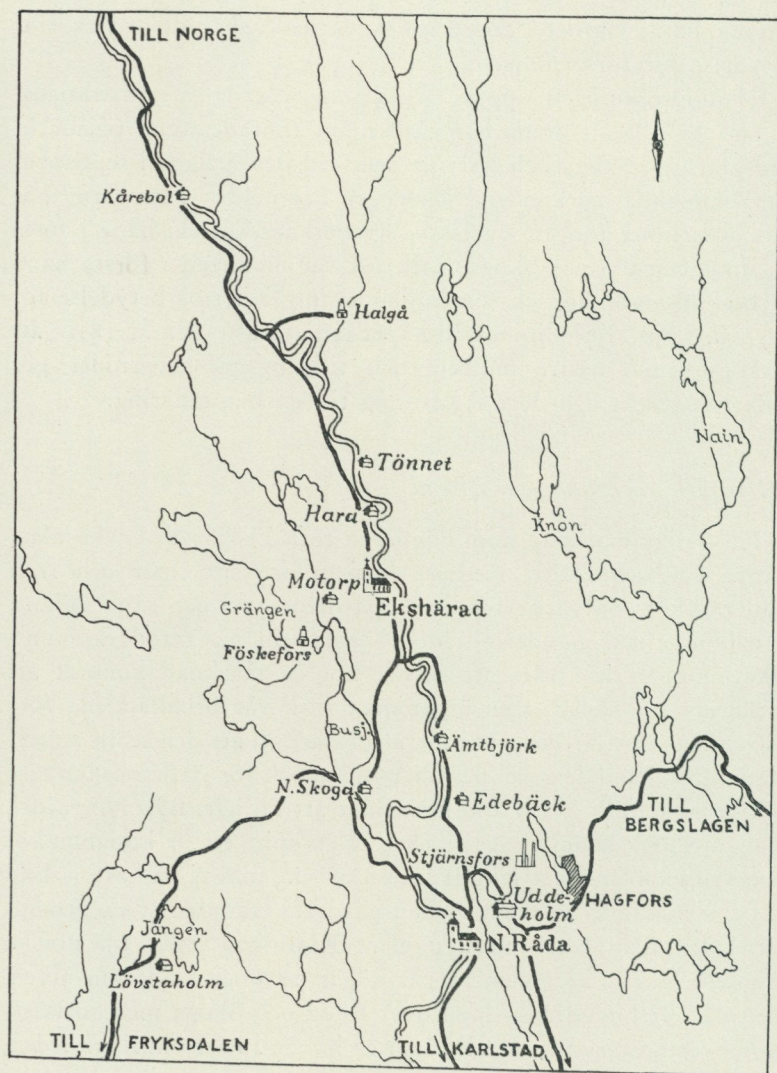
Belysande för gårdens karaktär av självhushåll på alla områden är förekomsten av smidesredskap, av redskap för träslöjd och textilslöjd, vidare av fiskredskap, av vilka förtecknas "En större och en mindre not, trettio ryssjor, tjugo nät, 500 st krok med ref

och en båt." Gårdens andel i fiskevatten var tydligen av stor betydelse för försörjningen.

I bouppteckningen upptas också som tillgång 7 st marknadsbodrar. Av allt att döma har gården ägt timrade stånd på marknadsplatsen i Skoga och hyrt ut dem vid den årligen i september återkommande marknaden. Säkerligen har också "Herrgårn" här fått avsättning för sitt överskott av boskapsskötseln både i form av smör och livdjur. Skoga marknad var nämligen i första hand en boskapsmarknad och som sådan av mycket stor betydelse för bygden. Från Hushållningssällskapet omvittnas också år 1810, att i skogsbygden bättre mulbete och tillgång på skogsfoder gör boskapsskötseln och dess avkastning till en huvudnäring.

"Herrgårn" och Skoga marknad

Till Skoga marknad kom bönderna från Ekshärad, Fryksdalen, Norra Ny och Dalby med sin boskap och sitt smör och från städerna kom borgarna för att köpa deras avel och sälja sådant, som bönderna behövde. — Med hänsyn till nuvarande kommunikationer är det svårt att förstå, hur en marknad kommit att förläggas vid Skoga, men utgår man från vägförhållandena före 1800-talets mitt är det strax mera förklarligt, att den stora mötesplatsen för Älvdalens bönder å ena sidan och för städernas borgare och brukens folk å den andra kommit att bli här. Byn Norra och Mellan Skoga hade fram till 1800-talets mitt ett ur kommunikationssynpunkt mycket viktigt läge. Den väg som vi på kartan, bild s. 15, ser slingra sig fram mellan gårdarna var den stora genomfartsleden från Karlstad upp efter Klarälven ända till norska gränsen, bild s. 28. Numera går vägar på ömse sidor om älven, men då var huvudleden lagd över Råda och Skoga med fortsättning över Basterud fram till Hara en halvmil norr om Kyrkheden, numera Ekshäradsbygdens kommersiella centrum och sedan hela vägen norröver till Norge. Vid Skoga anslöt också vägen från Fryksdalen och över Råda gick vägen österut mot Bergslagen. Marknaden vid Skoga är som officiellt erkänd lantmarknad icke äldre än 1780, då den börjar uppföras i almanackan i förteckningen över marknader. E. Fernow nämner dock i sin Beskrifning

De viktigaste vägarna i Ekshärad vid 1800-talets mitt. Ritad av Bertil Wester efter en karta upprättad av C. P. Hallström år 1808 och reviderad år 1846 av lantmätaren L. Örn,

öfwer Wärmeland, tryckt 1779, att Skoga marknad, som var en "oxemarknad", endast stått i några år. Redan år 1765 gjordes en ansökan om att få marknad vid Skoga genom riksdagsmannen för Älvdals härad, Nils Månsson. I den skriftväxling mellan olika remissinstanser, som blev följden av framställningen, får man bl. a. veta, att Skoga sedan gammalt var tings- och mötesplats. Tydligen har här av ålder varit en samlingspunkt för handeln med boskap och boskapsskötselns produkter. Kronobefallningsmannen i Ekshärad, som också yttrade sig vid detta tillfälle, belyser förhållandena på följande sätt: Älvdals härad blir aldrig "i förlägenhet om afsättning på sina wahrer ty så wähl the omkring liggande bruken och Bergslagen som Dahlarne och the öfrige marknadsplatserne nära omkring orten blifwer altid afnämare af det hwad the kunna frambringa. Thenna sökta marknaden, synes sålunda ej blifwa nyttig för andra än hästebytare hwaraf uti orten en stor del finnes, och hwilka med sitt ogudaktiga framfarande, uti swordom och fylleri, både förtörna Gud, förarga människor och förleda ortens tjänstefolk och flera till alla svåra synder, laster, hwilket man nogsamnt ärfarer vid alla the öfrige Landsmarknaderna i Wärmeland, hwarest fuller någon aflöper utan oväsande och vådeliga händelser, hwilket så mycket mindre hos en ostyrig och med starka drycker öfwerlastad menighet kan hämmas, som ingen Wacht wid slika marknadsplatser finnes at tillgå."

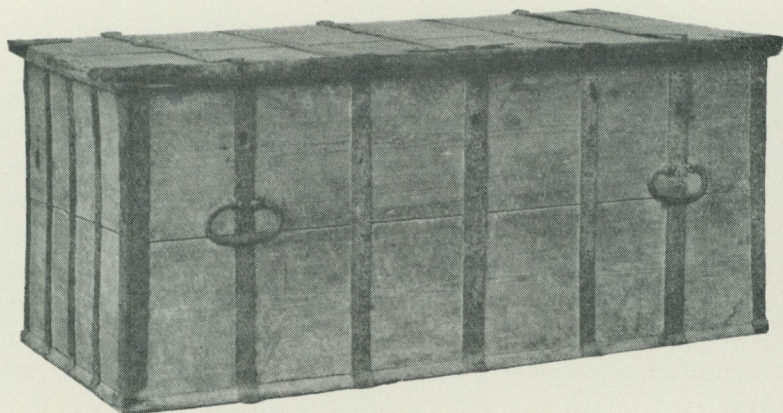
Att handeln med Bergslagen stått i förgrunden i bygden framgår också av en protestskrivelse i marknadsfrågan från sex av bönderna i Norra och Mellan Skoga, vilka menar att innevånarna i trakten ingenting har att avyttra utom "någon stutknabb", som strax upphandlas av Bergslagen eller de kringliggande bruken. Trots dessa tendentiösa protester kom marknaden till stånd och äger fortfarande rum årligen i september, fast den förlorat sin karaktär av boskapsmarknad. Nu levande äldre personer minns emellertid, hur det var förr, och deras skildringar ger nog en god bild av den kommers och det folkliv, som utvecklade sig på Skoga marknad under 1800-talet. "Skomårten hölls sista fredagen i september på en lång sträcka från 'Herrgårn' ner mot Rönningen. Där var stånd med klädesvaror, seldon, karameller och litet av varje.

Vidare var där kaffeserveringar ute i stånd och det serverades kålsoppa i andra stånd. Sprit hade de med sig själva. Handlare kom från städerna i Värmland och från Dalarna. Fryksdalingarna hade med sig kreatur och sålde. Även uppifrån Dalen kom de med kor. Marknaden varade en dag och lördagen och söndagen ägnades åt nöjen. De som kom uppifrån Dalen övernattade i Hara. På lördagsmorgonen for de från Hara vidare till Skoga och tog då vägen om Basterud väst under berget och så söröver till Skoga. De som kom från Ekshärad, Loffstrand och Ny socken brukade nattligga i Basterud. De låg på golvet runt om i stugorna. Fruntimren såg alltid till att de hade kor, så att de skulle få vara med om marknaden. Det kom ofta många från Långav 7 mil härifrån vid Likenäs. Det kunde komma 4 000—5 000 människor på marknaden. De som bodde något så när i närheten reste hem på kvällen, även fryksdalingarna. Sedan kom de tillbaka på lördagskvällen. På 'Herrgårn' var det gott om plats för många logerande. Där nere i Skoga kunde de ta en krona på man."

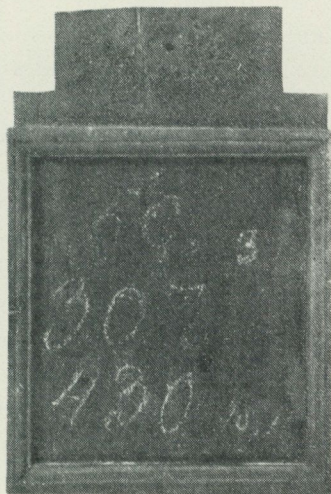
Av ålder har köpenskap bedrivits på platser, dit en årlig tillströmning av folk av någon orsak kommit till stånd. Kult- och offerställen samt fester vid heliga källor har samlat stora skaror och givit upphov till marknader. Vid Skoga var enligt Skogaböndernas skrivelse 1765 "årligen tings- och mötesplats" och vidare — vilket kan ha ett visst samband med hänsyn till det ovan sagda — "en källa som hälsobrunn, som äfwen med sig pålitning förer efter ett och annat". I E. Fernows Beskrifning öfwer Wärmeland kan läsas följande: "Skoga Mineral-Brunn i Ekeshärad har, på 50 år, både waret mycket nyttjad och gjordt Wackra curer." Ännu i slutet av 1800-talet utnyttjades källan för detta syfte. Där fanns några byggnader, och en baderska var anställd till badgästernas tjänst. Denna källas betydelse i äldre tid vet man ingenting om, men kombinationen källa — ting — marknad kan i varje fall ge anledning till sammanställning och eftertanke.

Tingsstället i Norra Skoga och "Herrgårn" som tingshus

Norra Skoga var alltså tingsställe åtminstone sedan 1700-talets mitt. Var inom byn tingssalen varit belägen är inte

Tingshuskistan i vilken tingslagets handlingar förvarades. Dep. från Alvdals härads nedre tingslags tingshusbyggnadsskyldige.

Psalmverstavla. De siffror som synes är numren på de psalmer, vilka sjöngos vid det sista ting, som hölls i tingssalen på "Herrgårn". Dep. från Alvdals härads nedre tingslags tingshusbyggnadsskyldige. — Stol enligt uppgift brukad som domarsäte i tingssalen på "Herrgårn". Privat ägo.

närmare preciserat. Förmodligen har, såsom fallet varit inom andra härader, någon för ändamålet bestämd lokal inte funnits. Inom Mälarlandskapen har man många belegg för att klockar- och sockenstugor använts och på andra ställen, där sådana inte funnits att tillgå, har i stor utsträckning tingsställe och gästgivaregård varit en naturlig kombination. Inom Flundre härad i Västergötland uppges, att det knappast finnes en gård, som inte någon gång varit säte för häradsrätten. Hur förhållandena i Skoga gestaltat sig, blir man ganska väl underrättad om genom en rätts-tvist från 1824 om betalning för tingshushållningen. I denna sak framträder fem hemmansägare i Norra Skoga som kärande med krav att få ersättning, för att de turvis upplåtit sina hus till be-gagnande vid ordinarie och extra ting samt andra stämmor, en ersättning som uteblivit för åren från 1818 fram till 1828 på hösten, då tingshushållningen övertogs "ensamt av en enda gård-ägare kronolänsmannen J. O. Pallin emot en årlig hyra av 183 riksdaler 16 skilling banco". De fem åborna klagar också över att "ersättningen till dem varit alldeles för otillräcklig emot hvad de förment sig böra hafwa för husrum, ljus, bränsle, uppässning, m. m.". Av formuleringen i skrivelsen, där det betonas med sär-skilt eftertryck att tingshushållningen 1828 övertogs ensamt av *en enda* gårdsägare, kan man tydligt utläsa att arrangemanget med turgång bland gårdar representerar en sedvana med en stark för-ankring i traditionen. Bönderna har tillgodosett sitt behov av sam-lingsrum för by- eller sockensamfälligheten genom att i tur och ordning upplåta sina hem, och när det gällt tinget har lokalfrågan lösts på samma sätt. Häradet hade därigenom sluppit den be-tungande skyldigheten att bygga tingshus, som är påbjuden i rätte-gångsbalken, och i och med att häradet hyrde av länsman Pallin uppsköts byggnadsfrågan ytterligare. Med all sannolikhet kunde han ställa utrymmen till förfogande, som för sin tid ansågs mycket tillfredsställande. I Pallins bouppteckning får man några kort-fattade upplysningar om de möbler, som hörde till tingssalens in-redning. Där stod ett rödmålat slagbord och en "läderlänstol", för fönstren fanns gardiner, men om bänkar och stolar för funktio-närer samt för åhörare förmåler bouppteckningen ingenting. Att det varit en torftig inredning förefaller troligt. Tyvärr vet man

mycket litet om äldre tingslokalers inredning, då inventarierna i allmänhet inte tillvaratagits. Det säger ju också sig självt, att en institution som i så stor utsträckning som tingslagen saknat egen lokal och varaktig stad knappast ens ägt några sådana utan bestått nödiga möbler av de mer eller mindre tillfälliga hyresvärdarna. Så är tydligen också fallet här. De i tingsalen stående möblerna upptas i Pallins bouppteckning och är således inte tingslagets. Den läderlänstol som omnämnes har sannolikt varit domarens säte.

I 1877 års jordebok finnes en anteckning angående hemmanet Skoga Norra 1, i vilken beteckning även "Herrgårn" innefattas, av följande lydelse: "Enl. Kongl. brefvet den 31 Augusti 1838 har 1/2 mantal av motstående hemman såsom gästgiveri redan före 1734 blivit befriat från roterings utgörande." Vad har nu denna kamerala formulering i verkligheten inneburit? Har också gästgiveri varit knutet till gården? För att få en uppfattning om detta måste vi veta hur ett gästgiveri fungerat vid denna tid.

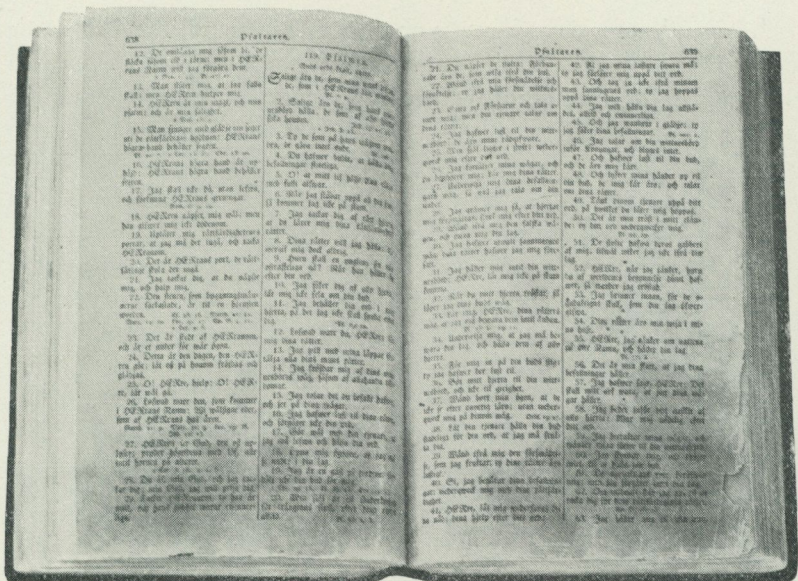
Till de vägfarandes tjänst hade staten ända sedan medeltiden med många senare ändringar och utvidgningar som en sorts statlig institution påbjudit upprättandet av värdshus vid de allmänna vägarna, där gästgivaren hade skyldighet att tillhandahålla mat och husrum samt skjuts för de vägfarande enligt en viss taxa. I gengäld åtnjöt gästgivargårdarna vissa friheter och förmåner, främst frihet från håll- och reservskjuts emedan gästgivaren var ålagd skjutsen vid sin egen gård, vidare frihet från en viss skatt, de s. k. skjutsfärdspengarna. För dessa förmåner skulle på gästgivargården utom dess ordinarie skyldighet också lämnas utrymme för mönstringar och stämmor. Sålunda löstes genom statligt initiativ behovet av kommunikationer i landet samt logi och förplägnad för de vägfarande, samtidigt som staten också på detta sätt fick samlingslokaler för stämmor, framför allt för häradsrätternas sammanträden, tingen. När gästgivarens eget hus inte räckte till, bestämde gästgivarstadsen, att resande skulle förläggas hos grannar. Dessa stod skiftesvis i tur att ta emot sådana inhyssingar mot samma betalning som gästgiveriet. Enligt traditionsuppteckningar i bygden har detta även varit fallet i Skoga. Den som stod i tur att ta emot resande fick som tecken härpå en gästgivaravla, som

han sedan, när skyldigheten upphörde för den gången, skickade vidare till den som stod näst i tur. Man finner därför vid förfrågan i bygden, att nästan alla varit gästgivargårdar. Tydligt är det den mera tillfälliga uppgiften att ta emot vägfärande, som givit upphovet till traditionen. De gästgiveriplikter, som vissa delägare i byn åtagit sig, tycks emellertid inte ha berört "Herrgårn", då varje uppgift härom saknas. Däremot framträder i husförhörlängderna för Ekshärad under 1800-talets förra del tre à fyra bönder i Norra Skoga som gästgivare. Av det fåtal gästgiveridagböcker, som bevarats från häradet, finnes ingen från Norra Skoga. Däremot har "Herrgårn" under hela 1800-talet varit mönstringsplats för Älvdals kompani av Värmlands regemente. Rekryterna samlades utanför på tomten, och när de delats upp på sitt befäl marscherade de i väg till Trossnäs eller Varpnäs vid Karlstad.

"Herrgårn" i brytningen mellan järnet och träet

När Pallin valde att uppföra sitt hus i Norra Skoga, var anledningen säkerligen den, att byn då som tingsställe, marknadsplats och viktig vägknutpunkt var huvudort i länsmansdistriktet. Den värmländska järnhanteringens expansion i slutet av 1700-talet och under 1800-talets tre första årtionden i dessa trakter gav ytterligare stadga åt denna position. I närheten av Skoga låg Föskefors bruk anlagt för bearbetning av tackjärn, som tillverkats i Sunnemohytan och via vatten och vägar fördes dit där tillgång fanns på det för proceduren nödvändiga träkolet. Föskefors utvidgade sina anläggningar 1819 och 1833 och blev, fast sist uppfört, en av Uddeholmsbolagets största hammare. För att förse bruket med råvaror och forsla de färdiga produkterna därifrån utvecklades en livlig trafik. En del av produktionen gick också på export till Norge.

Vid Pallins död 1834 övertogs gården av arvingarna, hans tre omyndiga barn och andra släktingar, främst hans broder och efterträdare i ämbetet som kronolänsman Bengt Daniel Pallin, på vilken också kom att vila huvuddelen av förvaltningen av gården. Från år 1839 till omkring 1860 passerar egendomen genom

Bibel som hört till tingsalen på "Herrgårn". Fläckarna på bladen visar var vittnena lagt sina fingrar, då de svurit eden. Dep. från Älvdals härads nedre tingslags tingshusbyggnadsskyldige.

ett flertal ägares händer. Först innehades den av hovmarskalken C. D. U. Croneborg, vilken bl. a. också ägde Östanå omkring fem mil söder om Skoga i Älvsbacka sn, senare av hans efterlevande och Östanå bolag. Gården utarrenderades under hans tid och beboddes först av K. A. Lagerberg, inflyttad från Hammarö 1839, senare av Carl Rytterström, inflyttad 1842 från Älvsbacka. År 1853 flyttar denne till Lysvik och från 1854 äges "Herrgårn" av brukspatron G. J. Örtenholm och W. H. Montgomery, förvaltare på Löfstaholms bruk och 1854—1862 ägare av Löfstaholm, Björkefors och Annefors i Sunne och Lysviks socknar samt senare grosshandlare i Göteborg. Dessa båda utarrenderade år 1854 gården mot skogsbyte till hovjägmästaren Herman Falk och hemmansägaren Per Larsson i Norra Skoga. Croneborg, Rytterström, Örtenholm och Montgomery representerade stora bruksintressen i denna del av Värmland och detta vittmel av ägare

och arrendatorer är på ett synnerligen intressant sätt belysande för en brytningsperiod i Värmlands ekonomiska utveckling och inte minst för Ekshäradsbygden. "Herrgårn" är under denna tid ingenting annat än ett spekulationsobjekt i järnets och träets kamp om skogar, egendomar och arbetskraft. När gården slutligen övergick helt i häradsdomaren Per Larssons ägo, och han flyttar in med sin familj, kommer den under tre årtionden att präglas av bondgårdens lugna rytm. Men bygden var då ganska förändrad till sin ekonomiska struktur. Jättarna hade kämpat slut, träet gick segrande ur striden och järnbruken fick stryka på foten. Under loppet av 1800-talets senare del fick det ena efter det andra lägga ned driften. Föskefors stoppade 1884. I stället samlades järnförädlingen till Hagfors järnverk ett par mil sydöst om Skoga.

Träindustrin började byggas upp, men träförädlingsanläggningarna förlades inte inom samma bygd som järnbruken. Uddeholmsbolaget, som från början hade sina största intressen i järnbruksrörelsen, var redan på 1860-talet lika starkt engagerat i träindustrin. Stora skogsområden erhöll bolaget vid inköpet av Föskefors och Abrahamsfors bruksanläggningar i slutet av 1700- och början av 1800-talet. Med utgångspunkt från dessa förvärv utökade bolaget under 1800-talets mitt sitt innehav av skogsarealer till en betydande omfattning särskilt i Ekshärad. År 1840 ägde Uddeholms bolag här 44 % av den beskattade jorden och numera utgör bolagsskogen i Ekshärad 70 % av hela skogsarealen.

De stora köp av skogsskiften bolaget gjorde från bönderna skapade till en början god tillgång på reda penningar. Detta välstånd blev för många av kort varaktighet. Det ovana innehavet av kontanter resulterade i en penningrullning, som i hög grad berikat den även eljest mycket frodiga värmländska anekdotfloran men knappast folket självt. Det mest bestående av försäljningskonjunkturen torde ha varit de ansenliga hus, som byggdes. Under denna nybyggnadsperiod vid 1800-talets mitt uppfördes ett flertal rödfärgade tvåvåningshus av samma slag som "Herrgårn", vilken nu inte längre reste sig över låga, grå hus utan kanske snarare var något mindre än dem som de förmögaste Skogabönderna byggde åt sig. När Per Larsson flyttade in på "Herrgårn" stod det inte samma glans kring huset. Det kanske

snarast var litet åldrigt och slitet jämfört med de andra skinande nya husen.

Inte var heller den fasta egendomen, som hörde under "Herrgårn" nu så omfattande som förut. Per Larsson uppger i sin bouppteckning endast drygt en tredjedel av vad som står upptaget i J. O. Pallins. Kreatursbesättningen och grödan visar också en motsvarande minskning. Redan 1839 bortfaller jordinnehavet i Södra Skoga och 1853 avgår genom byte vissa skogslotter.

Det ekonomiska underlaget för gården hade alltså blivit åtskilligt knappare sedan dess förste ägare J. O. Pallin bodde där.

"Herrgårn" mister tingshushållningen och Norra Skoga tingsstället

Om tingslokal upplåtits i "Herrgårn" även efter Pallins död 1834, under den tid då sterbhusdelägarna innehade egendomen, vet man inte med säkerhet, men det förefaller sannolikt, då man under den därpå följande ägaren hovmarskalken Croneborg bevisligen hyrt ut erforderliga utrymmen för häradsrättens sammanträden. I sockenstämmoprotokollen hittar man nämligen för den 12 november 1843 uppgiften, att tingslagets innevånare samlats för att överlägga om de skulle göra upp nytt kontrakt med Croneborg angående tingshushyran, eller om de skulle besluta om nybyggnad av tingshus. Även denna gång drog man sig för ett så kostsamt företag och i stället instruerades de representanter, som sockenmännen vid detta tillfälle valde, att ett nytt kontrakt skulle slutas med den som för minsta anbudet ville åta sig tingshushållningen. Vid häradsrätten framförde de valda representanterna Ekshäradsbornas önskemål om en billigare tingshushyra, vilket Croneborgs talesman ville tillmötesgå med en sänkning av hyran till 133 rdr 20 sk banco per år. Emellertid framträdde skogabonden P. Jönsson och erbjöd sig att hålla tingslokal i sitt hus mot endast 100 rdr bco, men då domhavanden förordade hovmarskalken Croneborgs anbud, beslöts att kontraktet skulle förlängas. De villkor, som därvid närmare preciserades, ger en så pass tydlig bild av vad tingshushållningen innebar, att det kan vara av intresse att här återge en del av häradsrättens protokoll: "Såsom huwudsaklige villkor

öwerenskoms att wid alla Urtima och lagtima ting eller andra Allmänna sammankomster utom tingssalen, boningsrum med 2^{ne} bäddade sängar skulle wara, att för domhafwanden tillgå, äfwensom ett rum med bäddad säng förienstgörande länsmanen och ett rum med tre sängar till nämndemännen, och borde tingshuswården bekosta eldning och ljus uti ej mindre desse boningsrum än af tingsstufwan hwarsin natt. Tingswården åtog sig, att emot serskild betalning hålla mat Nämnden, Domaren och Länsmanen tillhanda.”

I mars 1862 upplästes wid häradsrätten en skrivelse från den då på ”Herrgårn” boende häradsdomaren Per Larsson, av följande lydelse: ”Då med Tingshushållningen är förenadt besvär att tillhandahålla rum för de Allmänna Sammankomster som tidt och ofta infaller här mera än i angränsande Tingslag inom Fögderiet, så får jag hos Herr Häradshöfdingen ödmjukast anhålla om Tingshushyrans förhöijning i närmare likhet med hvad af de andra Tingslagen erlägges.” Vid samma tillfälle upplyste Per Larsson om att ersättningen ditills varit 200 riksdaler riksmünt per år, men att han nu ville ha 300 riksdaler, vilket också medgavs. Samtidigt fick bruksägaren Holmberg i uppdrag att göra upp ritning och förslag till en brandfri nybyggnad. Dessa framlades wid hösttinget 1862, men man beslöt att nybyggnaden tills vidare fick anstå och i stället skulle kontraktet med Per Larsson förlängas. Sedan var tingshusbyggnadsfrågan uppe 1884 och 1887, vilket sistnämnda år en nybyggnad beslöts. Den skulle förläggas till Råda, som ansågs ligga bättre till i häradet. År 1889 var detta tingshus färdigt och togs första gången i bruk wid tinget den 16 september detta år.

Så länge häradsdomaren Per Larsson bodde på ”Herrgårn” 1854—1889 var här alltså tingsställe tills det nya tingshuset i Råda var färdigt att tas i bruk. I bouppteckningen efter Per Larsson upptages domarebord med säten, och man får väl förutsetta att dessa möbler hört samman med tingssalen. Hos ättlingar till Per Larsson finnes stolar bevarade, som exakt svarar mot vad våra meddelare minns och till dessa är också knutna traditionen, att de varit domaresäten i tingssalen på ”Herrgårn”. Båda stolarna är av samma typ, bild s. 31 och 58, med ryggstöd och armstöd,

svängda ben och fötter med lejon tassar. På tingshuset i Råda fanns också bevarad en kista av trä med järnbeslag, bild s. 31, i vilken tingslagets papper förvarats, en psalmverstavla, bild s. 31, på vilken med krita skrevs de psalmer som skulle sjungas vid tingspredikan, vidare en bibel, tryckt i Stockholm 1859, bild s. 35, på vilken vittneseden svurits. Dessa tingssalsinventarier har överlämnats som deposition till Nordiska museet att förvaras på det gamla tingsstället från Norra Skoga.

Kravet på en mera ändamålsenlig förvaring av häradsrättens handlingar i ett brandfritt utrymme har i diskussionen om uppförande av tingshusbyggnad med tiden framförts med allt större skärpa. I ett domboksprotokoll från den 14 oktober 1884 kan man läsa att häradsrättens papper förvaras i skåp uppställda dels i tingssalen dels i ett därinnanför beläget rum. På tingshuset i Råda finnes ett skåp, på vilket en rad nämndemän skrivit sina namn, tydligen är det ett av dem som tjänat som förvaringsutrymme för arkivalier. En bänk med ryggstöd målad i brunrött som fanns kvar på "Herrgårn" har med all sannolikhet varit en av de omtalade nämndemansbänkarna och ett grovt omålat säte, som också följde med vid övertagandet av gården, kan med fog förmodas vara en av åhörarbänkarna. Såväl bevarade inventarier som berättelser ger oss bilden av en kärv enkelhet i inredningen av tingssalen, vilket står helt i samklang med tingshushållningens ursprung och utveckling.

Som skäl för uppförandet av ett särskilt tingshus framhålles vid diskussionerna förutom behovet av större utrymmen för rättens ledamöter, av arkiv och av särskilt häradshäkte med starkt eftertryck, att den dåvarande tingsstaden i Norra Skoga var olämplig med hänsyn till dess läge "ytterst på västra gränsen af tingslaget". Det är givet, att denna syn på placeringen av tingsstaden icke är betingad av geografiska skäl, utan helt beror på bebyggelsens omgruppering och kommunikationsledningens ändrade betydelse. Verkningarna av näringslivets omläggning hade nu börjat visa sig. Ett resultat av bolagens, framför allt Uddeholmsbolagets stora markförvärv i dessa trakter var en mycket avsevärd stegring av de beroende allmogeelementen, torpare, backstugusittare, statare, drängar, pigor. Detta befolkningsöverskott

kunde inte assimileras av jordbruket, när skogen inte längre fanns för beten och som extra inkomstkälla. Detta förhållande utgjorde i stort sett utgångsläget för skogsbrukets utbyggnad till storindustri. Vissa gynnsamma omständigheter gav därtill omkring 1860 ett starkt stöd åt träindustriens utveckling, främst tullnedsättningar på den engelska virkesmarknaden, de svenska exporttullarnas avskaffande och anläggandet av ångsågar.

För Ekshäradsbygden fick skogen allt större betydelse som arbetsfält. Karlarna drogs dit och arbetade i bolagets tjänst med avverkning, timmerkörning och kolning på vintrarna och med flottning om vårarna. I stora skaror begav de sig också till Dalarna, Hälsingland och de norrländska skogsdistrikten. När träförädlingsanläggningar växte upp vid Årås, Munkfors och Stjärnsfors absorberades en väsentlig del av detta rörliga befolkningsöverskott. Just den sydliga delen av Älvdals härad har lämnat en mycket mindre tribut till emigrationen än Värmland i övrigt, vilket berodde på att den växande industrien berett ökade arbetstillfällen. Vid sekelskiftet och början av 1900-talet var mer än hälften av arbetarstammen vid Hagfors järnverk från Ekshärad.

Kommunikationerna hade givetvis ändrats med hänsyn till nya bebyggelsecentra. År 1876 drogs järnvägen fram till Edebäck och båtförbindelse upprättades mellan Edebäck och Vingäng nio mil uppför Klarälven. Detta minskade avsevärt betydelsen av vägen över Skoga.

När tingshushållningen flyttades från "Herrgårn" hade Norra Skoga förlorat sin betydelse som Ekshärads och Älvdals härads huvudort. Som jordbruksfastighet kunde gården ej heller bära sig, när dess skogstillgångar avyttrades av Per Larssons arvingar till Uddeholmsbolaget. Kvar stod endast den funktion av bostadshus som den fick under 1890-talets början för tillfälliga inhysingar och senare under omkring 50 år för en driftig hantverkare och affärsman, Per Jonsson. Då han dog 1945 fann ingen längre någon användning för huset.

Uppgifterna om tingshusbyggnadsfrågan 1862, 1884 och 1887 äro hämtade ur domboksutdrag, som välvilligt ställts till mitt förfogande av häradshövding J. Frostmark, Karlstad.